

Liturgische spiritualiteit: bron voor gemeenschap

In een ziekenhuis, een verpleeghuis, maar ook een intramurale instelling in de jeugdzorg of een gevangenis, leven mensen onder één dak. Onontkoombaar, al is het vaak maar voor een beperkte tijd. Je kunt het als bedreiging zien, als onaangename bijkomstigheid, maar ook als kans.

Het zou wel eens een belangrijke taak binnen de geestelijke zorg kunnen zijn om juist dit element van gemeenschap meer te cultiveren; er vorm aan te geven en te koesteren, bijvoorbeeld op rituele wijze (Quartier 2013-1). Maar dat valt nog niet mee, aangezien cliënten van de genoemde instellingen meestal noch voor de mensen noch voor de aanleiding van hun verblijf hebben gekozen. Desalniettemin of misschien juist daarom hunkeren ze naar momenten van verbondenheid. Ik wil in deze bijdrage proberen om de liturgisch spirituele mogelijkheden voor de ervaring van gemeenschap in dergelijke leefgemeenschappen te verkennen (Waaijman 2010).

< *Benedictijne Abdij van Cluny, Frankrijk*

Regel van Benedictus

Daarvoor is het besef nodig dat de gemeenschap, hoe toevallig en broos ook, met liturgische spiritualiteit samenhangt (Quartier 2013-2). Welk karakter die gemeenschap ook heeft, ze komt nooit zomaar uit de lucht vallen, en men dient er gezamenlijk werk van te maken. Dat is de eigenlijke betekenis van het woordje liturgie. Spiritueel gesproken is dat een oud inzicht dat al in de zesde eeuw door Benedictus van Nursia werd benoemd, in het beroemde 'werk Gods' (*opus Dei*), als het getijdengebed in de kapel, op vaste momenten. Hij zag de gemeenschap van monniken als bevoorrechte plaats, waarin mensen hun eigen leven met elkaar met het oog op transformatie konden ontwikkelen: het 'zoeken van God' ▷

aldus Benedictus in zijn Regel (RB 58, 7; vertaling Vromen 1997).

Er zijn opmerkelijke overeenkomsten tussen de gemeenschap waar de heilige Benedictus zijn Regel voor schreef en de leefgemeenschappen in huidige instellingen. Ten eerste is er het ‘toevallige’ karakter van de gemeenschap. In een instelling heeft men niet voor elkaar gekozen, maar is men door omstandigheden samen. En ook een monnik kiest zijn medebroeders niet uit. Ten tweede het besef van de gebrokenheid van het eigen bestaan. Monniken van Sint Benedictus vertrekken, als het goed is, altijd vanuit het besef dat de vervulling van het leven nog uitstaat, dat het hier en nu niet het einde is. Transformatie is dan het zoeken naar een uiteindelijk perspectief, en dat is wat monniken delen met velen, ook met cliënten.

Hier beginnen echter ook de verschillen. Wat betreft het toevallige karakter hebben monniken er natuurlijk wél voor gekozen om deel uit te maken van een gemeenschap. En ze blijven er; de benedictijnse *stabilitas* noopt hen het hele leven in dezelfde gemeenschap door te brengen. Dat geldt (gelukkig) voor veel cliënten niet. Het leven in een benedictijnse kloostergemeenschap is dus niet hetzelfde als in een instelling. Maar in beide gemeenschappen zijn er *plekken* en *momenten* nodig om gemeenschap te ervaren, om vol te kunnen houden en om boven zichzelf uit te kunnen groeien, een samenleven mogelijk te maken en het ultieme perspectief niet te verwaarlozen.

Liturgische plekken en momenten

Wat bewerkstelligen die plekken en momenten nu concreet in de benedictijnse spiritualiteit,

en wat zou dat kunnen betekenen voor huidige instellingen? Voor Benedictus is de *liturgie* de kern van het leven. Het valt allemaal samen op de momenten dat men samen voor God staat (RB 19, 1-2). In het leven van de individuele mens kunnen dingen soms bij elkaar komen, bij elkaar passen, er ontstaat een balans (RB 19, 7). Men komt met anderen letterlijk bij elkaar, en dan kunnen er flitsen van vrijheid zijn, waarin men alle beperkingen wegvallen. Dan krijgt de zoektocht naar saamhorigheid en perspectief concreet vorm, en de ‘verheerlijking Gods’ (RB 57, 9) overheerst: het positieve, de blijdschap over het wonder van het leven dat men samen mag ervaren. Daarvoor is het hele levensritme vol met liturgische momenten: getijdengebed, eucharistie, maar ook andere ritualisering van het leven. Als daar echter de kaders niet voor geboden worden, is de mens een vergeetachtig wezen. Hij is juist in fases waarin het niet mee zit, fases van verveling en neerslachtigheid (*akedia*), vaak niet uit zichzelf in staat om op koers te blijven. De liturgische momenten en plekken herinneren de mens eraan om open te staan, zich niet af te sluiten, voor zichzelf, voor de ander en wellicht ook voor God.

Dit is vanuit de rituologie goed te begrijpen. Als men namelijk de gewone maatschappelijke status kwijt is, vervalt men in een ‘antistructuur’. Die transformeert de mens, maar alleen in samenwerking met een ‘structuur’. Als men de structuur vergeet, verzandt men in de antistructuur. Turner noemt deze samenwerking ‘liminaliteit’. Men bevindt zich in een liminele staat, als het leven niet door de gebruikelijke sociale orde bepaald wordt, de *plekken* en *momenten* die houvast geven niet evident zijn. Dat geldt

zeker voor mensen in een instelling. Ze zijn, ongewild, hun zekerheden kwijt. Maar het geldt ook voor een monnik. Ook deze staat buiten de orde van het alledaagse van de samenleving. Natuurlijk, hij heeft er zelf voor gekozen, maar hij heeft het ook niet zomaar in zijn zak (Bianchi 2011).

Welnu, in deze fase van liminaliteit is het rituele handelen het moment waar het even allemaal klopt. En dan ontstaat, weer volgens Turner, gemeenschap – *communitas* (Turner 1969). Dit is het geënceneerde verbond van mensen die samen in hetzelfde schuitje zitten. Structuur en antistructuur vullen elkaar in sociale zin aan. Zou niet de liturgie in een instelling hier haar belangrijkste functie kunnen hebben? De dichter Jan Wit zegt het heel mooi: ‘Wie de getijden verwaarloost, wordt door het getij overspoeld’.

Liturgische momenten en plekken herinneren ons samen eraan de getijden niet te verwaarlozen. De liturgie wordt dan het rituele moment waarop men inderdaad een ‘momentane gemeenschap’ kan vormen, in de bewoording van Post (Post 2005). juist in een instelling waar men een tijdlang verblijft.

Maar wat zijn die liturgische plekken en momenten dan? In de geestelijke zorg lijkt het er soms op dat alleen nieuwe ritualisering nog aan kunnen sluiten bij de behoefte van huidige cliënten en dat klassieke vormen van liturgie hebben afgedaan. In het licht van de liturgische spiritualiteit kunnen daar echter wel degelijk oude inzichten aan ten grondslag liggen, en oude vormen kunnen verassend zijn. Het gaat erom dat ze (in de liturgisch spirituele zin)

echt beleefd worden als getijden. Wellicht valt er iets te leren over de encensering van dat ene moment op de aangewezen plaats vanuit benedictijnse bronnen?

De aparte plek

Wanneer Sint Benedictus over het gebed schrijft, hoort daar een speciale *plek* bij. Aan de bidplaats (*oratorium*) wijdt hij een apart hoofdstuk van zijn Regel. Natuurlijk is dit in een klooster de centrale plek waar het hele leven omheen cirkelt. Dat zal in de meeste instellingen niet het geval zijn. Sterker nog, de kapel of het stiltecentrum staan vaak genoeg ter discussie. Vanuit het benedictijnse idee van een leefgemeenschap kun je daar serieuze vragen bij stellen. Want zonder een aparte plek viert de vergeetachtigheid hoogtij, de kleine en

Zonder een aparte plek viert de vergeetachtigheid hoogtij

grote rituelen van het leven worden niet in ere gehouden en de enkeling heeft geen plek om naartoe te gaan als hij ruimte voor zijn zoeken nodig heeft.

Voor deze gevaren wordt in de Regel uitdrukkelijk gewaarschuwd. Ten eerste is het van belang dat de plek herkenbaar en echt gereserveerd is: ‘De bidplaats moet zijn wat de naam zegt, en men mag er verder niets doen of opbergen’ (RB 52, 1). Een opslagplaats of een multifunctionele kantine waar op zondag een altaar binnen wordt gerold, is niet benedictijns en dient in deze liturgisch spirituele zin de gemeenschap ook niet. Het centrum moet ruimte krijgen, zo kunnen we Benedictus vertolken. Daar komt bij dat men met die speciale plek eerbiedig om moet gaan, niet enkel op de mo-

menten dat er expliciet liturgie gevierd wordt. De plek waar men de getijden cultiveert, representeert een betekenis die altijd het alledaagse overstijgt en daarom stil, rustig en afgezonderd blijft, vierentwintig uur per dag: ‘Wanneer het werk Gods geëindigd is, gaan allen in de grootste stilte naar buiten en men beware de eerbied voor God’ (RB 52, 2). Ook hier kunnen we een pleidooi in lezen voor respect voor de oppervlakkig bekeken nutteloze, maar voor de gemeenschap broodnodige plek.

Het andere gevaar dat ik noemde, dat mensen geen plek hebben om naartoe te gaan, is het grootste risico van een niet met eerbied behandelde aparte liturgische plek. Men dient er vooral altijd weer ruimte voor te maken ‘zodat een broeder die misschien in afzondering wil bidden, niet door de onbetamelijkheid van de ander gestoord wordt’ (RB 52, 3). De ‘vrijplaats-functie’ die vaak ter sprake komt in de context van de geestelijke zorg zien we hier duidelijk terug. Er moet een liminele ruimte zijn die juist structuur biedt, als de antistructuur in een instelling overheersend wordt. En hij moet de starre structuur van alledag door antistructuur kunnen doorbreken.

Natuurlijk moeten we de termen die Benedictus gebruikt op een open, hermeneutische wijze lezen. Wat betekent tegenwoordig bidplaats? Welnu, mijns inziens is het benedictijnse gebed vooral een manier om ruimte te scheppen binnen jezelf (Quartier 2011-1). Daar dient de fysieke ruimte plek aan te geven. Die ruimte wordt ontsloten door handelingen: wellicht gewoon zitten, op een uitnodigende stoel, wellicht

een kaars branden. Als men deze ruimte voor getijden in termen van Jan Wit ‘verwaarloost’, is dat een gemis in elke instelling. Want dan ontstaat er wellicht minder gemeenschap in de onvrijwillige leefgemeenschap.

Het storende moment

Naast de aparte plek, vallen in het benedictijnse leven vooral de heilige momenten op. Niet alleen omdat men ze in de kapel doorbrengt, maar ook omdat ze heilig zijn, niet te verwaarlozen en onomstotelijk: ‘Op het uur van het koorgebed legt ieder, zodra hij het teken gehoord heeft, alles neer wat hij onder handen heeft, en haast zich met spoed ernaar toe, maar altijd met de nodige ernst om geen reden te geven tot grappenmakerij’ (RB 43, 1-2). We zien

hier iets heel vergelijkbaars als bij de plaats: koester de aparte momenten. Je moet bereid

zijn je in de routine van alledag te laten *storen*. Je wordt gestoord, onderbroken in wat je ook doet, en dat is heilzaam.

Deze onderbreking door het positief storende moment kan ook de trieste eentonigheid onderbreken. Denk aan een zondagse dienst, een dagsluiting, een weeksluiting of andere kleine of grote rituele momenten in een instelling. Als ze niet regelmatig terugkomen, als je de klok er niet op gelijk kunt zetten, gaan ze gewoon aan mensen voorbij. Niet omdat ze het als cliënten te druk hebben, maar omdat ze dan in hun menselijkheid ‘de getijden verwaarlozen’, gewild of ongewild. En denk ook aan de professionals of vrijwilligers. Het lijkt er soms op dat ze de rituele momenten als service aan hun cliënten

aanbieden, die nog bij de andere drukke verplichtingen komen. Dat zou niet benedictijns zijn. Nee, iedereen haast zich met eerbied ernaartoe. Het gaat namelijk niet om aangeklede pauzes, maar om de meest wezenlijke momenten van de gemeenschap: ‘Er mag dus niets boven het werk Gods gesteld worden’ (RB 43, 3). Wie zegt dat niet ook professionals en vrijwilligers op bepaalde getijden de aparte plek op kunnen zoeken?

Nu weet ik ook dat de geestelijk verzorger niet iedereen in de ‘leefgemeenschap’ van een instelling warm zal kunnen maken voor de liturgische momenten. Maar toch kan men er met kleine stappen werk van maken. Denk aan een moment van dodenherdenking ieder jaar, denk aan de grote feesten of de seizoenen. Denk echter ook aan de wekelijkse vieringen of groepsbijeenkomsten. Hoe zeer ze ook ter dis-

cussie staan en aan hervorming toe zijn, voor een liturgisch spirituele gemeenschap in een instelling zijn ze onmisbaar. Het moet in de liminele staat vanzelfsprekend zijn antistructuur en structuur echt af te wisselen, je door de onderbrekende momenten te laten storen: hoe druk je het ook hebt of hoe triest je leven ook lijkt. Een spiritualiteit van de storing, op het vaste moment en de aparte plek, dat kan op kleine schaal een mooi startpunt zijn.

Welkom heten

Hoe kan een instelling de plekken en momenten echter concreet cultiveren in een tijd waar de vanzelfsprekendheid er niet is? Het kan er – in benedictijnse zin – niet om gaan dat men

steeds weer wat nieuws moet bieden omdat dat meer mensen zou trekken. Integendeel, het gaat erom stabiliteit in de onzekerheid te brengen, een ankerpunt te vormen in alles wat de cliënten dreigt te overspoelen. Verder moet de verstarde structuur gestoord worden, door een veilig gestelde vrijplaats. In rituele zin hebben mensen namelijk niet zo zeer de behoefte weer eens een keer naar hun persoonlijke wensen gevraagd te worden. Ze zoeken een herkenbare plek. En ze zoeken een vast moment. Het probleem is tegenwoordig dat die herkenbaarheid en dat vastomlijnde voor veel mensen niet meer voorhanden is.

Dat is een wezenlijk verschil tussen het klooster en een instelling. In het klooster herkennen de monniken waar het in de kapel en tijdens de gebedsdiensten om gaat. Maar Benedictus zou de eerste zijn die openheid schept voor degenen

Ankerpunt in alles wat de cliënten dreigt te overspoelen

die dat niet met de paplepel ingegeven hebben gekregen. Dat is te merken, wanneer hij over de gasten spreekt: ‘Aan ieder wordt de eer bewezen die men hem verschuldigd is, maar heel in het bijzonder aan de geloofsgenoten en aan de vreemdelingen (*peregrinis*)’ (RB 53, 1-2). Juist de *peregrini* horen ruimte en tijd te krijgen. Het is opvallend dat dit woord trouwens zowel vreemdeling als *pelgrim* betekent (Quartier 2011-2). Iedereen, ook degene die er helemaal niet mee vertrouwd is, is zoekend en hoort in die zin bij de gemeenschap. Dat lees ik in het woord pelgrim.

Als de geestelijke zorg de mensen onafhankelijk van hun achtergrond waardeert en er gewoon is, dan ontstaan er – in benedictijnse

zin – plekken en momenten (vgl. Quartier 2012). Mensen komen langs, en anderen heten hen welkom. Dat geldt ook in een instelling. Ze komen langs, blijven even op de ‘getijden van het leven’. De instelling moet veilig stellen dat er plekken en momenten blijven waar ze welkom zijn, bijvoorbeeld door geestelijke zorg. Een belangrijke kern daarvan is altijd liturgisch, dat kunnen we van de liturgische spiritualiteit leren. Mensen welkom heten begint bij Benedictus met ‘gebed’: ‘Eerst moeten zij samen bidden, en dan begroeten zij elkaar met de vredeskus’ (RB 53, 3).

Liturgische spiritualiteit betekent in een instelling dus er weer vertrouwen in te hebben dat de aparte plek en het storende moment echt gemeenschap kunnen vormen. En als dat soms weinig respons lijkt te krijgen, wie weet, wie allemaal eigen liturgische momenten beleven in het stiltecentrum? En dat is net zo legitiem als aan de gezamenlijke vieringen mee te doen. Alleen: als men het aparte en het storende verwaarloost, wordt men snel overspoeld en de gemeenschap is er niet meer of ontstaat niet. Een groot gemis, voor verschillende groepen in de instelling die tot gemeenschap zouden kunnen worden, zichtbaar of onzichtbaar! ◁

Literatuur

- Bianchi, E. (2011). *Wir sind nicht besser. Das Ordensleben in der Kirche und inmitten der Menschen*. St. Ottilien: EOS Verlag, 42ev.
- Post, P. (2005). Gezocht verband. Een verkenning van nieuw opkomende rituelen. In: S. Gärtner (red.), *Bandeloos? Zoeken naar samenzijn in een individualistische cultuur*. Nijmegen: SUN, 82-97.

- Quartier, Th. (2013). Structuur, momenten, betekenis. Benedictijnse aandacht voor tijd in de zorg. In: M. Pijnenburg & C. Leget (eds), *De tijd, het geld en de wijsheid. Een bezinning op het tijdsprobleem in de gezondheidszorg*. Prudentia-reeks. Den Haag: Boom/Lemma.
- Quartier, Th. (2013). *Liturgische spiritualiteit. Benedictijnse impulsen*. Heeswijk: Berne Media.
- Quartier, Th. (2011). Gebed als levenshouding. Rituele perspectieven op Benedictus’ leer en leven. *Benedictijns Tijdschrift*, 72(3), 131-141.
- Quartier, Th. (2011). Te gast bij Benedictus. Rituologische verkenningen van abdijbezoeken. *Handelingen. Tijdschrift voor Praktische Theologie*, 38(1), 49-59.
- Quartier, Th. (2012). Laboratorium van het Heilige. Het liturgische ‘experiment’ van dom Paul Delatte als impuls voor Kerk en wereld. *De Kovel. Monastiek tijdschrift voor Vlaanderen en Nederland*, 5(21), 42-53.
- Sint Benedictus’ Regel voor Monniken*. Vertaald en ingeleid door F. Vromen OSB. Doetinchem: Willibrordsabdij, 1997.
- Turner, V. (1969). *The ritual process. Structure and Anti-structure*. Chicago: Aldine.
- Waaïjman, K. (2010). *Handboek s piritualiteit. Vormen, grondslagen en methoden*. Kampen: Ten Have.

Thomas (dr. T.) Quartier is universitair docent Praktische Religiewetenschap aan de Radboud Universiteit Nijmegen.
t.quartier@ftr.ru.nl